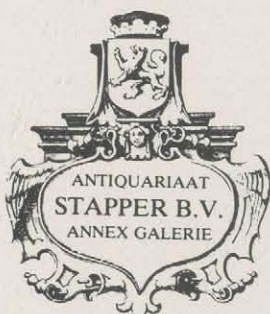

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 6e jaargang, 1987 nr. 1

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

Antiquariaat
„Het Bisschopshof”

**Oude Boeken, Prenten
en Kaarten**

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

Inhoud

6e jaargang, 1987 nr. 1

Overzeese militaire kartografie na het echec van 1780-1782: De Oost

K. Zandvliet

1

De kaart van Westfalen van Mercators erven uit 1599

P.H. Meurer

11

Varia Cartographica

14

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

16

Redactie

R.C.M. Braam, dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, drs.
M.M.Th.L. Hameleers, drs. P.C.J. van der Krogt, J.D.N.
Vis en drs. J.W.H. Werner.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Post-
bus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

P. Burggraaff, Bonn; mw. L. Danckaert, Brussel; R.W.
Karrow, Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg
(BRD); mw. dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke,
Londen; drs. C.J. Zandvliet, 's-Gravenhage.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per
jaar (vier nummers), buitenland f 25,—. Losse nummers
f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en
bestellingen van losse nummers aan: Postbus 68, 2400
AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgiro-
nummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Overzeese militaire kartografie na het echec van 1780-1782: De Oost

In een vorig artikel (*Caert-thresoor* 3 (1985) blz. 46-53) is aandacht besteed aan de activiteiten van militaire ingenieurs in de West onder leiding van Joan Cornelis van der Hoop en Carel Dumoulin ter voorbereiding van een vernieuwd en centraal geleid defensiesysteem met behulp van systematische karteringen.

Misschien nog meer dan in de West, waren de militaire ontwikkelingen in de Oost in de jaren '80 van de achttiende eeuw alarmerend. Negapatnam ging in 1781 verloren. Het aanvankelijke verlies van Trincomalee en Fort Oostenburg aan de kust van Ceylon kon slechts dankzij de hulp van de Franse admiraal De Suffren hersteld worden.

Net als de Westindische Compagnie en de Sociëteit van Suriname werd de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) geconfronteerd met haar militaire zwakte ten opzichte van de Europese mogendheden Engeland en Frankrijk. In verband met de kritieke situatie van de defensie en de mogelijke consequentie daar door onder andere karteringen verandering in te brengen, is het nuttig mede het oog te houden op de institutionele ontwikkelingen van het leger in de Oost; in hoeverre is aantoonbaar dat de militaire ingenieurs een emancipatieproces doormaakten.

De VOC was aan de Kaap, op Ceylon en op Java bestuurder van grotere gebieden, al dient de reikwijdte van dit bestuur niet overschat te worden. Vanuit militair en kartografisch oogpunt zijn deze gebieden het interessantst om te bestuderen aangezien hier zowel handelsposten/vestingen als gebieden verdedigd dienden te worden.

Gustaaf Willem Baron van Imhoff.

Een eerste aanzet om het bestuur over de fortificatiën in de Oost te centraliseren was de benoeming in 1717 van een directeur der fortificatiën, Pieter Gijsbert Noot, met twee assistent-ingenieurs.¹ De centralisatie was van korte duur; te Batavia werden de directeur en zijn assistenten na verloop van tijd naar langer bestaande functies weggepromoveerd. Noot klom op tot gouverneur aan de Kaap.²

Desondanks zien we in de Oost het personeelsaandeel van het technische legerkorps der artillerie, waarin de ingenieurs opgenomen waren, absoluut en relatief groeien in de achttiende eeuw: van 393 in 1700, 710 in 1753, 858 in 1780 tot 982 in 1789.³ Een ontwikkeling die aansluit bij die in de Republiek.

De invloed van Van Imhoff zal aan deze ontwikkeling bijgedragen hebben. In zijn *Consideratiën* van 1741 wees hij op de slechte toestand der fortificatiën en artillerie in de Oost. De soldaten liepen er bij als bedelaars. Hij bepleitte de aanstelling van een majoor der artillerie met twee á drie andere officieren en enkele bekwame minderen. Het korps zou zijns inziens ter plaatse uitgebreid en

in goede orde gehouden kunnen worden door het stichten van een opleidingsinstituut en het invoeren van meer rangen waardoor het eergevoel aangesproken zou worden.⁴ Met een systeem van scholing ter plaatse van technici maakte Van Imhoff als gouverneur op Ceylon kennis. Daar recruteerde men landmeters uit de plaatselijke bevolking. Leerling-landmeters werden met een klein salaris toegevoegd aan een ervaren landmeter. Dit systeem van opleiding sloot aan bij de — onder invloed van Van Imhoff verbeterde — scholen op Ceylon.⁵

De voorstellen van Van Imhoff werden door de Heren XVII welwillend ontvangen en hem werd onder andere gevraagd twee á drie ingenieurs voor te dragen. Dit leidde tot de aanstelling van Jan Carel de Barbones tot Luitenant-kolonel van de artillerie en Pierre Belidor tot kapitein-militair en ingenieur.⁶

Van Imhoff ging als gouverneur-generaal naar de Oost om aan hervormingen van het Compagniebestuur persoonlijk leiding te geven. Een van zijn eerste regeringsdaden was de oprichting van een opleidingsinstituut, gedoopt als Academie de Marine (1743-1755). Hoewel primair gericht op de opleiding van stuurlieden werd er tevens de technische opleiding voor functionarissen te land aan verbonden. Om die reden benoemde Van Imhoff de luitenant der artillerie Jacques Latour tot ondergouverneur van de school.⁷

Bezuinigingen hadden tot gevolg dat bij het overlijden van De Barbones zijn opvolger bekleed werd met de rang van majoor. Na Van Imhoff volgden verdere bezuinigingen zodat in 1755 de school werd opgeheven en het rangenstelsel teruggedraaid. Het bezuinigingsmotief is ongetwijfeld gehanteerd geweest in een achterhoedegevecht tussen militair en civiel personeel van de Compagnie. Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw bepleitte de eerste groep het ontslag van een groot deel van het ambachtelijk personeel. Huns inziens kon veel werk worden uitbesteed. Een praktijk die in de Republiek ten aanzien van fortificatiewerken al lang gemeengoed was. De tweede groep kon wijzen op de duurte van een leger naar Europees model. Het ambachtspersoneel vond steun bij de regenten die de Compagnie primair als een handelslichaam beschouwden.⁸ De Europese militairen maakten zich sterk voor defensie door de staat, ook overzee.⁹ Geïnspireerd door Pruisen en Frankrijk zochten zij primair steun bij de Stadhouder. De sluiting van de school in 1755 was een overwinning voor het ambachtspersoneel. De equipagemeester te Batavia nam de scholing van leerlingen over; het werden hulpjes op de werf.

Benoemingen

Kritiek op het opleidingsniveau der technici — landmeters, stuurlieden, artilleristen, ingenieurs enz. — in dienst van de VOC bleef bestaan en werd in het laatste kwart

van de achttiende eeuw van meer betekenis vanwege het duidelijk gevoelde verval van de Compagnie en de Republiek. Dit besef bleef niet zonder gevolg.

Gouverneur en raden aan de Kaap stelden in 1777 voor de overleden ingenieur Carel David Wentsel te laten opvolgen door de landmeter en kaartmaker Carel Fredrik Brink. Dit voorstel werd niet overgenomen. Een geheime commissie diende een bekwaam ingenieur aan te zoeken. Men benoemde tenslotte Philippus Hermanus Gilquin, luitenant-ingenieur van de Raad van State, in de voor VOC-begrippen hoge rang van majoor tot directeur der fortificatiën en artillerie aan de Kaap.¹⁰ Een benoeming die waarschijnlijk tot stand kwam na consultering van de directeur-generaal der fortificatiën Carel Dumoulin. Kort daarop, in 1778, spraken de Heren XVII hun verbazing uit over de aanstelling van de eerste landmeter Otto Frans Nicolaas Marci tot majoor der artillerie te Batavia. Hij had immers zoals zij opmerkten geen kennis van dit vak.¹¹ Dat dit gebrek aan vakkennis dertig jaar eerder geen bezwaar was, blijkt uit de promotie van de kaartmaker Paulus Paulusz. in 1750 naar dezelfde functie.¹²

Met Gilquin is er sprake van een relatie met de Raad van State. In dezelfde periode is de relatie van VOC-dienaren op Ceylon met de Raad van State en de technisch-militaire top van Holland aanwijsbaar. De politieke raad en latere gouverneur (vanaf 1785) Willem Jacob van de Graaff was een broer van het hoofd der Hollandse fortificatiën Cornelis Jacob van de Graaff. Cornelis Dionisius Kraijenhoff, eerste pakhuismeester en vanaf 1785 commandeur van Gale, was een neef van de bekende Cornelis Rudolphus Theodorus Kraijenhoff. En tenslotte Elias Paravicini de Capelli, ingenieur en vanaf 1781 hoofd der artillerie te Colombo, was een broer van Bartholomeus Eduard Paravicini de Capelli. De laatste kwam in 1788 aan het hoofd der artillerie van de Republiek te staan. Hij is bekend gebleven als initiatiefnemer tot de oprichting in 1789 van drie artilleriescholen: de voorlopers van zowel de Koninklijke Militaire Academie als het hoger civiel-technisch onderwijs.¹³ Elias moet behoord hebben tot de Hollandse elite op Ceylon gezien zijn huwelijk in 1785 met de weduwe van de in dat jaar overleden gouverneur Iman Willem Falck.

Gezien de militaire en technische achtergrond van bovengenoemden is het voorstelbaar dat men op Ceylon het voortouw nam om militaire ingenieurs te bevoordelen ten opzichte van de traditionele technisch en ambachtsslieden. Een belangrijke stap was de militarisering van het fabrieksambt. De fabriek (bouwmeester) stond aan het hoofd van het ambachtswartier en was als zodanig verantwoordelijk voor het onderhoud van de Compagniesgebouwen, inclusief de inventaris, en de bouwwerken. Carl Friedrich Reimer, uitgekomen als soldaat en vanaf 1777 vaandrig-ingenieur en eerste landmeter, benoemde men in 1782 tot fabriek van Colombo in de rang van luitenant.¹⁴

Deze benoeming op Ceylon sluit aan op een eerdere ontwikkeling in de Republiek waar militaire ingenieurs eveneens architecten en fabrieken opzij drongen. Zo benoemden de bestuurders van Amsterdam vanaf 1746 achtereenvolgens Gerard Frederik Meybaum, Cornelis

Rauws, Jacob Eduard de Witte en Joseph Samuel Creutz tot hoofd der stadsbouwwerken.¹⁵

Enkele jaren later werd de invloed van de militaire ingenieurs in de Oost verder versterkt. Bij een aanschrijven van 1790 verhoogden de Bewindhebbers de salariëring der ingenieurs en bedongen dat de ingenieurs in elke plaats de dienst van fabriek zouden overnemen zodat die functie kon vervallen.¹⁶ Hoewel deze aanschrijving Ceylon betrof, is ze symptomatisch voor de ontwikkelingen elders. Reimer, vanaf 1785 luitenant-ingenieur te Batavia en vertrouweling van de gouverneur-generaal Alting, klom daar op tot 'directeur der fortificatiën en inspecteur der waterwerken'. Deze functionaris kreeg het generale toezicht over alle werken in Indië en alle ingenieurs en landmeters kwamen onder zijn bevel te staan.¹⁷

Vierde Engelse oorlog 1780-1782.

De groeiende invloed van Europees geschoolde artilleristen en ingenieurs kon niet voorkomen dat het behoud der koloniën tijdens de oorlog met Engeland in sterke mate afhankelijk bleek van Franse steun en het toeval. Subsidieverzoeken in 1783 van de VOC aan de Staten-Generaal maakten de pennen van de patriotten los om onder andere te wijzen op de verwaarloosde defensie in de koloniën.¹⁸ Mede door de kritiek schoof de top van de VOC dichter naar de Admiraliteitscolleges en de Raad van State. Het besef van eigen onmacht, vooral op maritiem gebied, resulteerde in de eerste expeditie naar de Oost van een Staats eskader onder het gezag van Jacob Pieter van Braam, begeleid door de Staatse luitenant-ingenieurs B.J. van der Mijll en P.M. Ricard (1782-1786).¹⁹

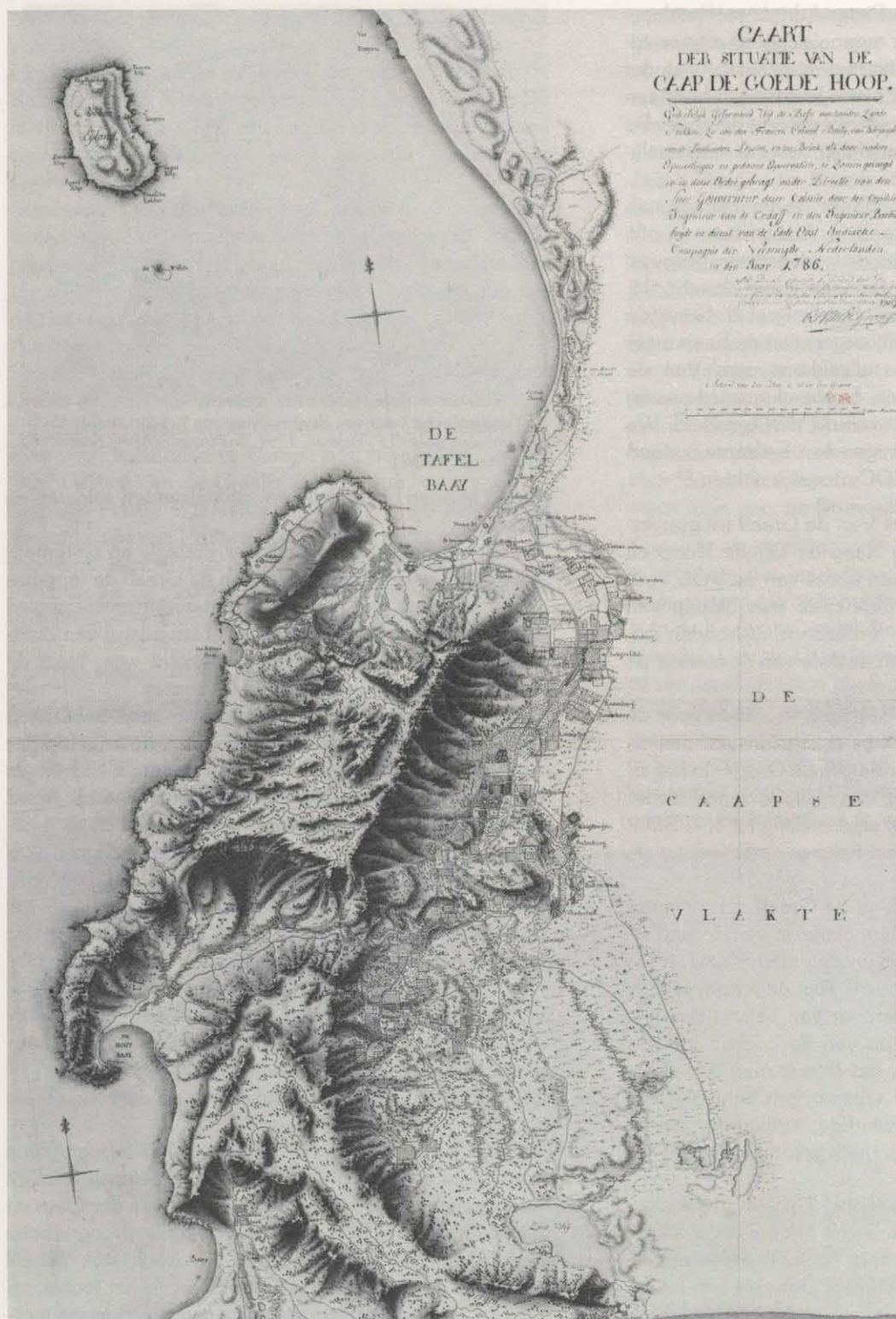
Ondertussen gaven de Staten-Generaal de bewindhebbers van de VOC opdracht een rapport op te stellen over de staat der defensie. Het werd in maart 1784 door de bewindhebber Adriaan Salomon van der Hoop en de advocaat van de Compagnie W.C. Boers met de raadspensionaris Fagel besproken, voorlopig zonder veel succes.²⁰ Men was bang dat discussie over de defensie koren op de molen van de patriotten zou zijn.

In dezelfde periode slaagde Joan Cornelis van der Hoop erin om in de West de reorganisatie van de defensie naar Europees model enigszins op gang te krijgen, onder andere met de expeditie Kikkert/Hottinger. Met behulp van zijn broer Adriaan Salomon en de Haagse politici hoopte hij dat hetzelfde gedaan kon worden in een volgende fase in de Oost.

Cornelis Jacob van de Graaff

Vanwege de defensieproblematiek en de turbulente politieke situatie stond de Kaap in de jaren 1783-1784 in de aandacht. Kaapse vrijburgers poogden in 1783 hun rechten verruimd te krijgen maar kregen in de Republiek weinig respons van de VOC-bewindhebbers. Al voor de oorlog met Engeland beseften men in de Republiek het belang van krachtige defensiewerken aan de Kaap, kwetsbaar gelegen op de 'grote weg' naar de Oost. Vandaar dat men er Gilquin tot directeur der fortificatiën benoemde.

Bij het terugtrekken van de Kaapse gouverneur Van Plettenberg stond in 1783 niet vast in hoeverre de Heren

1. Topografische kaart van de omgeving van Kaap de Goede Hoop, ten behoeve van de voorstellen ter verbetering der defensie daar door C.J. van de Graaff, ca. 1:50.000. 1786 (bovenste gedeelte) (ARA, Kaartenafd., Topo, inv.nr. 15-70).

XVII bij het benoemen van een opvolger gevoelig zouden of moesten zijn voor de voorkeuren der patriotse regenten, op dat moment in majeur. De benoeming van een gouverneur was maatgevend voor het te volgen beleid.

Aan conservatieve zijde wierp het eerder genoemde hoofd der Hollandse fortificatiën. Cornelis Jacob van de Graaff (1734-1812) zich op tot kandidaat. Dweperig schreef hij aan Willem V: 'ter verkrijginge van een post die mij zo ik hoope ten minsten van een slaafs leeven ontslaan zou'.²¹ Met Dumoulin en Paravicini de Capelli behoorde hij tot de militaire technische elite van de Re-

publiek. Zijn vriendschap met de Hertog van Brunswijk bezorgde hem een nauw contact met Willem V.

Aan Van Brunswijk dankte hij in 1772 de erebaan van 'bewaarder der plans, landkaarten, en verdere militaire stukken van Zijne Hoogheid' met een tractement van 600 gulden per jaar.²² Enkele jaren nadien werd hem de directie over de nieuwbouw van het Stadhouders Kwartier (de huidige Tweede Kamer) en het Comptoir-generaal, beide aan het Binnenhof gelegen, toevertrouwd.²³ Onder Van de Graaff namen de militaire karteringen in de Republiek serieus aanvang, al werd de kaart van de Hollandse waterlinie (1770-1781) nog ver-

vaardigd door de landmeter Pieter Adriaansz. Ketelaar. Van de Graaff is niet zonder meer als conservatief te etiketteren. Uit zijn briefwisseling met de generaal Van der Hoop en de door hem geïnitieerde karteringen blijkt een streven naar een krachtige, centraal geleide defensie. De aanduiding verlicht conservatief lijkt daarom toepasselijker.

Van de Graaff ontmoette ondanks de voorspraak van Willem V krachtige tegenstand in Amsterdam. In zijn woorden was het 'de cabale, de godvergeten gespuys' die, naast een niet nader genoemde uit Utrecht, H. Swellengrebel kandideerden. Swellengrebel beijverde zich in die jaren om aan de vrijburgers aan de Kaap meer rechten te geven. Ondanks alles koos men Van de Graaff. Patriotse kritiek op zijn benoeming werd niet bij voorbaat door elke criticaster van de VOC gedeeld. We mogen aannemen dat sommigen een heilzame invloed van de Stadhouder op de VOC mogelijk achten.²⁴

De benoeming van de broers Van de Graaff tot gouverneurs van respectievelijk de Kaap de Goede Hoop en Ceylon impliceerde tevens een keuze van de VOC voor een verbetering van de landdefensie met behulp van goed getrainde ingenieurs en artilleristen. Zij konden zich voorlopig gesteund weten van de zijde van de marine-en legertop en de patriotten.

C.J. van de Graaff werd opgedragen te zorgen voor de opleiding van nieuwe ingenieurs en artilleristen, niet alleen voor de Kaap maar voor de gehele Oost.²⁵ In het algemeen gaf men aan de Kaap een militaire depotfunctie. Vanuit dit gezonde gebied, in tegenstelling tot bijv. Batavia, konden in geval van nood troepen verscheept worden.

Kort na zijn arriveren zette Van de Graaff een militaire kweekschool op. In het militaire centrum van de stad — tussen de citadel, de kazernes en de paradeplaats — reserveerde hij er een plaats voor.²⁶ Aan de school onderwees men wiskunde — voorzover van belang voor de genie en artillerie, met behulp van de boeken van de VOC-examinator Pybo Steenstra en wat men de militaire wetenschappen noemde: tekenen ten behoeve van de vestingbouw, civiele bouwkunde, artillerie en werktuigbouwkunde en het topografisch tekenen.²⁷

De architect/ingenieur Louis Michel Thibault, overgekomen met Franse hulpstroepen onder het bevel van Meuron, werd directeur van de school.²⁸ Onder Thibault stelde Van de Graaff Justus Hendrick Gunckel aan tot leraar in de wiskunde. Deze Gunckel was waarschijnlijk familie van de architect Friedrich Ludwig Gunckel (1742-1835), met wie Van de Graaff tussen 1777 en 1784 samenwerkte bij de nieuwbouw op het Binnenhof voor Willem V en de Staten van Holland. Thibault studeerde te Parijs architectuur aan de Koninklijke Academie.

Dat hij voor een ingenieursbetrekking overzee koos, had misschien te maken met angst voor vervolging na zijn bekering tot de vrijmetselarij. De komst van Van de Graaff, Thibault en misschien Gunckel gaf een krachtige impuls aan het neo-classicisme als bouwstijl aan de Kaap.²⁹

Belangrijker dan de civiele bouw was de militaire bouw voor de Compagnie. Onder leiding van Thibault legde men Kaapstad verder uit langs strakke lijnen en verrees een groots hospitaal- en kazernecomplex dat plaats

2. Topografische kaart van de omgeving van het fort Nieuw-Victoria op Amboina door C.F. Reimer, 1791 (linkerdeel) (ARA, Kaartenafd., VEL, inv.nr. 1330).

moest kunnen bieden aan enkele duizenden soldaten en zieken.

Vanuit het oogmerk der militaire strategie en systematische opbouw der kolonie zag Van de Graaff de topografische kartering van het aan hem toevertrouwde gebied als een primaire taak. Hoewel het binnenland van Zuid-Afrika dankzij reizen al redelijk bekend was, bleef de kennis nog grotendeels beperkt tot routes.

Onder leiding van Van de Graaff en zijn zoon Sebastiaan Willem werd een indrukwekkende kartografische operatie in gang gezet die in eerste instantie moest dienen als basis voor de planning van vestingwerken rond Kaapstad en bijgelegen baaien. Alle aanwezige ingenieurs en landmeters, aangevuld met de leerlingen (kadedetten) van de kweekschool, zetten zij in bij de karteringen.³⁰

De eerste jaren zat Van de Graaff als defensiespecialist stevig in het zadel hetgeen er mede toe leidde dat de Heren XVII de Gouverneur-Generaal te Batavia aanschreven om een algemeen plan van defensie te ontwikkelen en dit vervolgens ter beoordeling naar de Kaap en patria te sturen. Tegelijkertijd, december 1785, verzochten zij de Staten Generaal om subsidie voor de defensie.³¹

Opgetogen stuurde Van de Graaff in 1787 topografische kaarten en een rapport over de Kaapse defensie naar de advocaat van de Compagnie Meerman van der Goes en de Stadhouder. Trots sprak hij over de topografische kaart van de Kaap (ca. 1:50.000) 'welk stuk geheel nieuw is, en waaruit eene juiste idee van het lokaal, en van de legginge der voornamen baayen verkregen worden kan'. Daarnaast stuurde hij zijn adviezen betreffende de ontworpen defensiewerken op Ceylon over.³² De plattegrond van de Kaap leert ons de helden van Van de Graaff kennen. Niet alleen werden de nieuwe werken rond de citadel gemodelleerd naar het voorbeeld van Menno van Coehoorn, een groot bastion werd bovendien met diens naam vereerd. Aan de zeezijde van de citadel werden de batterijen naar Van Imhoff vernoemd. Gesteund door kritiek van enkele officieren, met name Van Braam en Reimer, nam het vertrouwen in Van de Graaff in patria na korte tijd af. Zijn eigenmachtig optreden was de bewindhebbers een doorn in het oog. Zo sommeerde men hem de salariëring van Thibault te verlagen tot 50 gulden en de vergoeding van de kadetten

op de school terug te brengen van 20 naar 12 gulden per maand.³³

Het lijkt erop dat Van de Graaff van militaire zijde aan de Kaap al snel op de eerder benoemde Gilquin stuitte. De laatste stuurde in 1786 een rapport over de defensie aan de Kaap dat hij niet eerst aan de gouverneur voorlegde.³⁴

Sebastiaan Cornelis Nederburgh, vanaf 1787 eerste advocaat van de Compagnie, hield Van de Graaff voorlopig de hand boven het hoofd. De 'onaangenaamheden' die over de gouverneur werden geuit, wipte hij aan het patriots genoemde vijfde departement der Kamer Amsterdam.³⁵

Van de Graaff zette zijn beleid zo lang mogelijk voort. Onder leiding van Thibault werd gestaag gebouwd en de karteringen gingen voort in een techniek die, zoals Koe-man zegt, toentertijd in Europa nog nauwelijks bekend was. Gezien Van de Graaffs achtergrond, de aanwezigheid van Franse ingenieurs van het regiment Meuron en de contacten met Pruisen via het stadhouderlijk hof is de moderne kartografische techniek een logisch gevolg. Plaatsen als de Kaap en Ceylon waren trefpunten van militairen en ambtenaren uit vele Europese landen.

Militaire staatscommissie, 1789-1792.

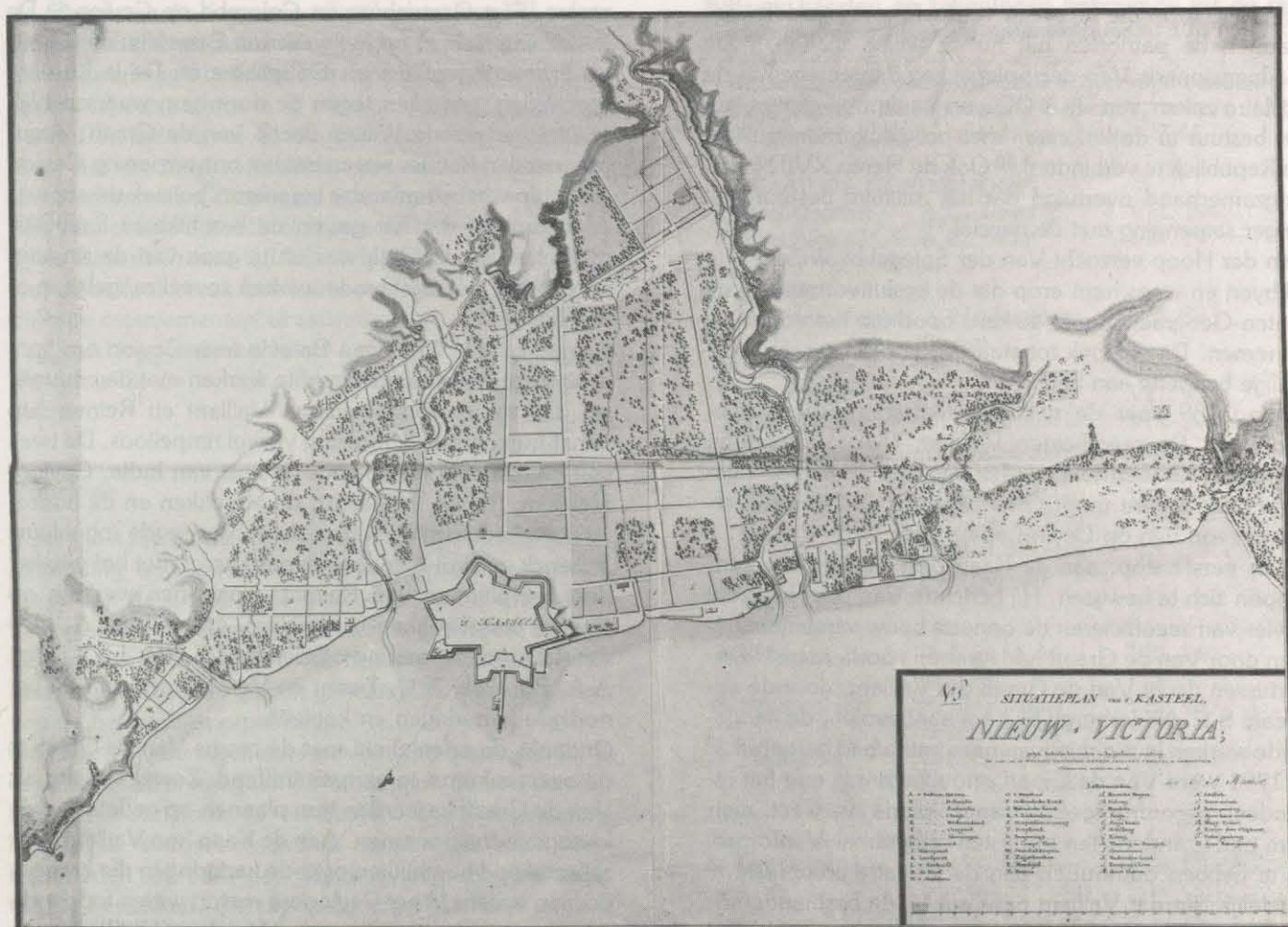
Van december 1785 tot augustus 1787 was een militaire commissie onder leiding van Smissaert (na diens overlijden Kikkert) en Hottinger aan de Westkust van Afrika en in de West onderweg om adviezen op te stellen over de defensie ter plaatse. De voornaamste organisator erach-

ter Van der Hoop begon in 1788 aan de voorbereidingen van een gelijksoortige expeditie naar de Oost. Binnenlandse troebelen in 1787 maakten eerdere voorbereidingen nutteloos, al besloten de Staten-Generaal reeds op 4 december 1786 in het geheim om zo'n expeditie naar de Oost uit te sturen.

Jacob Pieter van Braam die het bevel over de eerste Staatse vloot naar de Oost had, adviseerde Van der Hoop maar bedankte voor de leiding van de expeditie. Hij achtte de kans op succes gering aangezien het de Republiek aan geld, macht en bereidheid ontbrak om werkelijke vernieuwingen in de koloniën door te voeren.³⁶ Bij de samenstelling van de commissie ging men in de Republiek aanvankelijk uit van een gelijkwaardige vertegenwoordiging van land- en zeeofficieren. Zowel Paravicini de Capelli als Dumoulin werden verzocht kandidaten voor te dragen, de een voor de artillerie en de ander voor de fortificatiën. De eerste droeg onder andere zijn eigen zoon voor en Dumoulin kandideerde met name G.

Spengler als leidinggevend ingenieur. Vanwege de hoge salariseisen der landofficieren en de door Van Braam ondersteunde kritiek op de kostbare fortificatieplannen Van de Kaap en Ceylon die onder de directie van de gebroeders Van de Graaff waren uitgewerkt, werd de positie der landofficieren bij de expeditie niet versterkt.³⁷

J. G. Vaillant, zeeofficier en de uiteindelijke leider der commissie, nam de gelegenheid te baat om een handje te helpen zodat de landofficieren inderdaad een plaats teruggezet werden. Zijns inziens hielden de militaire ingenieurs bij hun plans te weinig rekening met de staat

3. 'Situatieplan van 't kasteel Nieuw-Victoria' door C.F. Reimer, 1:20.000, 1791 (ARA, Kaartenafd., VEL, inv.nr. 1331).

der financiën. Bovendien diende de koloniale defensie primair voor verantwoording van de zeemacht te komen en dienden officieren van de genie en artillerie dus de zeeofficieren te assisteren.

Het financiële argument sprak de noodlijdende Compagnie ongetwijfeld aan.

Kritiek op bijv. Van de Graaff trof des te gemakkelijker doel gezien diens eigengereide optreden en zijn inderdaad kostbare voorstellen die gebaseerd waren op de ingenieuze modellen van Van Coehoorn. Het werk van Van de Graaff laat zich goed vergelijken met projecten in dezelfde periode die in Nijmegen en Maastricht werden uitgevoerd. Tot verdediging van Van de Graaff moet overigens opgemerkt worden dat in tegenstelling tot een eerdere periode de vestingen nauwelijks meer op assistentie van de vloot konden rekenen en dat de kracht der Europese mogendheden toenam; de afweer der vestingen moest dus op een veel hoger niveau getild worden.

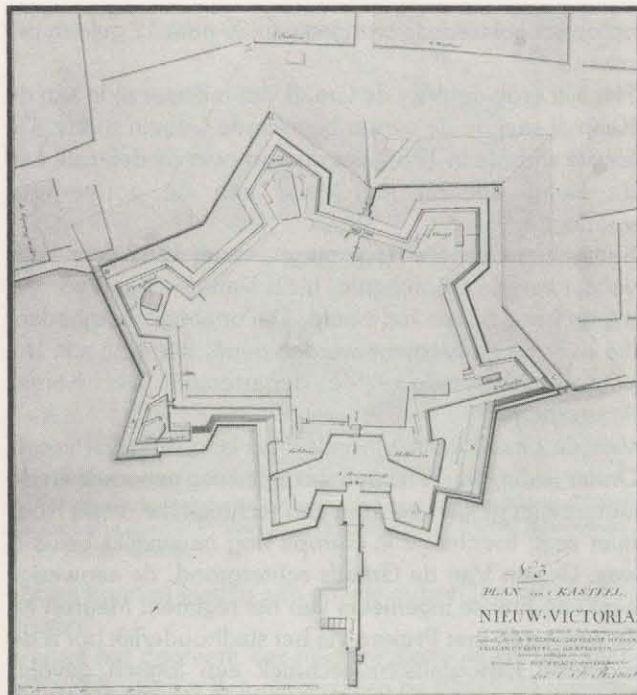
De diverse partijen waren het erover eens dat het defensiesysteem in de Oost verbeterd diende te worden door het als een geheel te analyseren. Op voorstel van Van Braam koos men ervoor de ingenieur Reimer te benoemen als voornaamste landofficier.³⁸ Met deze keuze kregen de zeeofficieren de leiding en sprak men openlijk wantrouwen uit over de plannen van Van de Graaff.

Een centralistisch verbeteren van het defensiewezen wilde men laten uitgaan van de Stadhouder. Willem V was echter door de patriotse woelingen zeer wantrouwig geworden, ook ten opzichte van de verlichte conservatief Van der Hoop die hij ervan verdacht met zijn defensieplannen de patriotten het hof te willen maken.³⁹ De raadpensionaris Van der Spiegel zag daarentegen in de militaire zaken van de VOC een aanknopingspunt om het bestuur in de koloniën 'met het gouvernement van de Republiek te verbinden'.⁴⁰ Ook de Heren XVII bleken langzamerhand overtuigd dat het militaire bestuur niet langer samenging met de handel.⁴¹

Van der Hoop verzocht Van der Spiegel bij Willem V te lobbyen en wees hem erop dat de besluitvorming bij de Staten-Generaal Oranje de kans bood om het voortouw te nemen. Dit verzoek tot steun tekent in feite de toenmalige behoefte aan beleid.

Begin 1789 voer de militaire staatscommissie desondanks uit. De zeeofficieren Vaillant, C.A. Verhuell en J.F.L. van Gravenstein werden begeleid door twee ingenieurs van lagere rang, G.E. Schenck en D. van Lier. Reimer zou hen op Ceylon opwachten.

Bij de eerste stop, aan de Kaap, zag Vaillant zijn kans schoon zich te bewijzen. Hij berichtte Van der Hoop dat advies van zeeofficieren de onnutte bouw van landbatterijen door Van de Graaff had kunnen voorkomen.⁴² Ondertussen dacht Van de Graaff dat Vaillant, door de advocaat S.C. Nederburgh bij hem aanbevolen, de aangelegde werken in zijn missiven naar patria had geroemd.⁴³ In 1791 werd Van de Graaff ondubbelzinnig met het tegendeel geconfronteerd. Vanuit patria verweet men hem onder andere 'ten hoogsten onbetamelijk' informatie te hebben onthouden aan de militaire commissie.⁴⁴ Duidelijk lijkt dat Vaillant aansloot bij de bestaande kritiek op Van de Graaff en zijn steentje bijdroeg om de carrière van de gewezen militaire ingenieur te breken.

4. Ontwerp ter verbetering van de vestingwerken van het fort Nieuw-Victoria, door C.F. Reimer, 1791 (ARA, Kaartenafd., VEL, inv.nr. 1337).

De gouverneur-generaal Alting had Reimer in 1785 te Batavia aangesteld en bevorderd na een aanbeveling van Van Braam. Met Reimer had Alting een deskundige in huis die de Kaapse en Ceylonese plannen kon beoordelen. Al in 1785 maakte Reimer studies van Trincomalee, Fort Oostenburg en Colombo op Ceylon.⁴⁵ De kritiek van Reimer op het werk van Paravicini de Capelli en Franse ingenieurs als Goupillière en De la Lustière kon Alting gebruiken tegen de door hem waarschijnlijk politiek gevreesde Willem Jacob van de Graaff. Argumenten van Reimer waren dat het ontwerpen op Ceylon met hulp van buitenlandse ingenieurs politiek riskant was en daarnaast dat het gezien de beschikbare financiële middelen noodzakelijk was uit te gaan van de situaties ter plaatse, dus bestaande werken zoveel mogelijk in te passen.

Reimer ging in 1789 van Batavia naar Ceylon om van daar de resterende posten af te werken met de commissie. De samenwerking tussen Vaillant en Reimer liep vanaf hun eerste ontmoeting vrijwel rimpelloos. De twee jaar dat de commissie langs de kust van India, Ceylon, Malakka, Riouw, Makassar, de Molukken en de noordkust van Java trok, waren de toegevoegde ingenieurs Schenck en Van Lier voortdurend bezet met het uittekenen der plannen van Reimer. Naast hen werkten op Ceylon aangetrokken landmeters, de artillerist A. Heidenreich en de marine-officieren C.F. (of J.F.) Reitz, A.A. Buyskes, A.C. Twent en Van Lijnden aan de benodigde karteringen en kopieën.

Ondanks de onenigheid met de broers Van de Graaff is de overeenkomst in aanpak treffend. Zowel Vaillant als Van de Graaff baseerden hun plannen op gedetailleerde kartografische opnamen. Aan de Kaap kon Vaillant vanzelfsprekend beschikken over de karteringen die er reeds gedaan waren. In het Ceylonese ressort waren topografische kaarten van de kust van Malabar (1767) en van Ceylon zelf (1789) beschikbaar.⁴⁶ Op andere plaatsen

werden telkens nieuwe kaarten samengesteld om op basis daarvan ontwerpen te maken (zie ook de bijlage).

Concentratie op Java.

De benoeming van C.J. van de Graaff aan de Kaap werd mede gemotiveerd door de gedachte daar een militair depot en opleidingscentrum in te richten. Die functie nam Java in 1790 echter over. Naast de al aanwezige marineschool zou Semarang in 1791 een militair depot gaan krijgen.⁴⁷

Reimer werd in 1793 te Batavia benoemd tot directeur der fortificatiën en waterwerken. Die functie maakte hem tot toezichthoudend bouwmeester voor alle militaire en civiele werken in geheel Indië. Alle ingenieurs en fabrieken werden hem verantwoording schuldig en dienden hun plannen tevoren aan hem voor te leggen.

Het opleidingscentrum aan de Kaap voor ingenieurs en artilleristen hief men op. De Heren XVII stuurden de wiskundeleraar Gunckel van de Kaap naar Semarang.⁴⁸ Daar aangekomen lag hij binnen korte tijd overigens uit de gratie vanwege dronkenschap.⁴⁹ Een andere prominente militair van de Kaap, Dominicus Michel Barbier, kwam eveneens naar Java en werd, dankzij een aanbeveling van Vaillant bij Alting, mede-curator van de school te Semarang.⁵⁰ Na het overlijden van Reimer in 1796 nam Barbier diens werk over. Nog in 1805 wordt hij vermeld als directeur der fortificatiën. Hij heeft dan tevens als opdracht het kaartenarchief van Indië te beheeren.⁵¹

Het onderwijs te Semarang kreeg door het afdanken van de school aan de Kaap een officiële karakter.⁵² Leraren van de school werden dan ook door de Compagnie betaald. Leerlingen besloten hun opleiding met een stage op zee bij een stuurman of aan land bij het landmetersbureau te Batavia of bij de directeur der fortificatiën. Door het kopiëren van kaarten voor diverse technische diensten van de Compagnie voorzag de school in een behoefte omdat ambachtelijk personeel werd afgedankt. In de Bataafs-Franse tijd schakelde Daendels leerlingen van de school in om het 'bureau der genie, artillerie en militaire bewegingen' te assisteren bij het vervaardigen van een topografische kaart van Java. Het was ook Daendels die de school omdoopte in marine- en artillerieschool.

Conclusie

In de Oost zijn al met Van Imhoff belangrijke stappen tot uitbreiding en verbetering van het technische militaire korps van de Compagnie gezet. Het aantal artilleristen nam gedurende de gehele achttiende eeuw toe. De militaire en maritieme scholen van Batavia, Semarang en de Kaap waren deel, of gingen gedeeltdeljk deel uitmaken, van de bestuurlijke organisatie.

Voor de militaire ingenieurs was het van betekenis dat zij er vanaf 1780 in slaagden de 'fabrieken', de hoofden der ambachtswartieren, te verdringen. Deze emancipatie betekende tevens een andere aanpak der bouwwerkzaamheden; op basis van planning, begroting en uitgewerkte bestekken. Geholpen door de financieel zwakke positie van de VOC werd de invloed van het Staatse leger en Europees geschoolde officieren groter.

Laatstgenoemde officieren waren voorstanders van een centraal geleid defensiesysteem, planmatig opgezet met behulp van voorafgaande karteringen. Cornelis Jacob van de Graaff en Carl Friedrich Reimer namen bij het opzetten der kartografische operaties de leiding. Zij hadden tevens invloed op het militaire onderwijs aan de Kaap en te Semarang.

De beoogde verbetering van het defensiewezen in de Oost werd voor 1795 niet gehaald. Het gebrek aan financiële middelen, de politieke troebelen in de Republiek en wellicht de traditionele gedachte bij de regenten dat defensiewerken slechts kosten opleverden waren daaraan schuldig. Bewindhebbers zullen met enig cynisch plezier kostbare fortificatiewerken uitgesteld hebben door de diverse militaire technici tegen elkaar uit te spelen: Van de Graaff vs. Reimer en zeeofficieren vs. landofficieren.

Desondanks zijn de uitgevoerde militaire karteringen, de opgerichte scholen en de opbouw van de diensten der fortificatiën en artillerie mijns inziens voortekenen van een meer planmatige kolonisatie in de negentiende eeuw op basis van een deels door technici en natuurwetenschappers vormgegeven beleid: met dan onder andere militaire karteringen als instrument om vat te krijgen op het territorium en de bevolking.

De militaire karteringen in de Republiek, de West en de Oost in het laatste kwart van de achttiende eeuw vertonen een treffende overeenkomst naar hun doelstelling: de wens om centraal greep te krijgen op militaire operaties en planning.

Bijlage: kaarten en tekeningen behorende tot de rapporten van de militaire staatscommissie, 1789-1792.

N.B. De rapporten zijn grotendeels in tweevoud bewaard: ARA I, *Archief Stadhoudelijke Secretarie*, inv.nrs. 1910-1932, en ARA II, *Collectie Verhuell*, inv.nrs. 7-45.

KAAP DE GOEDE HOOP

1 Baai Content	A.C. Twent	VEL 196
2 Baai Algoa	A.C. Twent	VEL 197

INDIA

3 Kust van Malabar	A. Heidenreich (kopie)	VEL 883
<i>Cochin</i>		
4 Situatieplan	A.A. Buyskes	VEL 907
5 Plattegrond	G.E. Schenck en D. van Lier (kopieën)	VEL 905, 906
6 Ontwerpen	P. Elias, A. Heidenreich en Van Lijnden (kopieën naar Reimer)	VEL 908-910

CEYLON

<i>Colombo</i>		
7 Rede	P. Elias, A.A. Buyskes	VEL 240
8 Situatieplan	P. Elias (kopie naar Schenck)	VEL 980
9 Plattegrond	G.E. Schenck en A.A. Buyskes (kopieën naar Reimer)	VEL 978-979
10 Ontwerpen	B. Matthijsz, G.E. Schenck, P. Elias en C.F. Reitz (kopieën naar Reimer)	VEL 974-977

11	Situatieplan van 'Kotta' bij Colombo	P. Elias (kopie)	VEL 981
<i>Trincomalee</i>			
12	Situatieplan	P.J. Tency	VEL 1025
13	Ontwerpen	G.E. Schenck, D. Matthijsz, en P. Elias (kopieën naar Reimer)	VEL 1019-1024
<i>Fort Oostenburg</i>			
15	Situatieplan	D.C. Belcke	VEL 1044
16	Ontwerpen	G.E. Schenck en D. Matthijsz. (kopieën naar Reimer)	VEL 1040-1042
17	Ontwerp ter doorsnijding van de 'Kaalenberg'	G.E. Schenck	VEL 1043

GALLE

18	Baai	A.A. Buyskes en P. Elias (kopie)	VEL 248, 249
19	Plattegrond	C.F. Reimer en G.E. Schenck	VEL 1071
20	Ontwerpen	D. Matthijsz. en P. Elias (kopieën naar Reimer)	VEL 1065-1068
21	Ontwerp voor de versterking van 'Oenewatte'	D. Matthijsz. en P. Elias (kopieën naar Reimer)	VEL 1069-1070

MALAKKA

22	Rede	A.C. Twent	VELH 125
23	Situatieplan	C.F. Reimer en P. Elias (kopie)	VEL 1112, KOLA 159
24	Ontwerp	P. Elias (kopie naar Reimer)	VEL 1113

RIOUW

25	Rede	A.A. Buyskes en A.C. Twent	VEL 370, VELH 206, KOLA 165
25	Topografische kaart	C.F. Reimer	VEL 1151
26	Ontwerp	C.F. Reimer en P. Elias (kopie)	VEL 1152, KOLA 164

MAKASSAR

27	Rede en situatieplan van Fort Rotterdam	C.F. Reimer en A.A. Buyskes, M.J. de Man (kopie)	VEL 460, VELH 544
28	Plattegrond Fort Rotterdam en gehucht 'Vlaardingen'	C.F. Reimer	VEL 1309
29	Ontwerp voor Fort Rotterdam	C.F. Reimer	VEL 1309

MOLUKKEN

<i>Ternate</i>			
30	Topografische kaart van de omgeving van het Fort Oranje	C.F. Reimer	VEL 478
31	Plattegrond van Fort Oranje	C.F. Reimer	VEL 1315
32	Ontwerpen voor Fort Oranje	C.F. Reimer	VEL 1316, 1317
33	Ontwerp voor een nieuw fort bij de post 'Kajoe Mejrah'	C.F. Reimer	VEL 1318

<i>Amboina</i>			
34	Baai van Amboina	C.F.A. Volbarth (kopie naar Reimer)	VEL 481
35	Topografische kaart, met een deel van Ceram	P. Elias	VEL 1326
36	Topografische kaart van de omgeving van Nieuw Victoria	C.F. Reimer	VEL 1330
37	Situatieplan van Nieuw Victoria	C.F. Reimer 1:20.000	VEL 1331
38	Plattegrond van Nieuw Victoria	C.F. Reimer	VEL 1336
39	Ontwerp voor Nieuw Victoria	C.F. Reimer	VEL 1337
40	Ontwerpen voor een wachttorens en kleine forten Banda-eilanden	C.F. Reimer en P. Elias (kopie)	VEL 1035, 1038
41	Topografische kaart van enkele eilanden met een plattegrond van het fort Revenge	C.F. Reimer en A.A. Buyskes, M.J. de Man (kopie)	VEL 484, VELH 247
42	Topografische kaart van het zuidelijk deel van Neira	C.F. Reimer	VEL 1361
43	Plattegrond en profielen van het fort Belgica	C.F. Reimer	VEL 1362

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

- ARA = Algemeen Rijksarchief
I = 1e afdeling
Krt.afd. = Kaartenafdeling
VEL = Verzameling buitenlandse kaarten
VOC = Verenigde Oostindische Compagnie

1. ARA I, *Archief VOC* inv.nr. 38, resoluties XVII 8 oktober 1717 en 8 maart 1718.
2. Ibidem, inv.nr. 829, naamlijsten.
3. F.S. Gaastra, *De VOC in Azië 1680-1795*, in: *Nieuwe Alg. Gesch. der Ned.* 9, p. 427-464, in het bijzonder p. 443, en ARA I, *Archief VOC* inv.nr. 5237, landmonsterrol over 1789. In de Republiek kwamen uitbreidingen tot stand in 1747-1749 onder Sebastiaan van Glabbeek en na hem onder Creutznach.
4. J. Heeres, *De 'Consideratiën' van Van Imhoff*, in: *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 66 (1912) 441-621, in het bijzonder p. 513, 548-555 en 601-616.
5. Voor de opleiding van landmeters ter plaatse geven de landmonsterrollen informatie. Overigens: S. Asaratnam, *De VOC in Ceylon en Coramandel in de 17de en 18de eeuw*, in: M.A.P. Meilink-Roelofs e.a., *De VOC in Azië* (Bussum 1976) 14-63, speciaal p. 44-45.
6. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 47, resoluties XVII 11 december 1741, 20 augustus 1742 en 23 augustus 1742. De Heren XVII verzochten Van Imhoff voorstellen te doen na overleg met experts. Hierbij valt o.a. te denken aan de bij noot 3 genoemde Van Glabbeek. Hij bepleitte de oprichting van artilleriescholen en zorgde onder zijn bevelhebberschap voor een verdubbeling van het aantal artilleristen.
7. F. De Haan, *De 'Academie de Marine' te Batavia 1743-1755*, in: *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* 38 (1895) 551-621.
8. Ibidem. Over de duurte van een 'Europees' leger o.a. rap-

- port van 21 juni 1787 door C.L. Colmand e.a. te Batavia: ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 11.223, losse stukken kamer Zeeland.
9. Kritiek op het bestuur van het militaire gedeelte door de VOC o.a. bij Vaillant, die in 1788 aan Van der Hoop schrijft: 'De geest die zo eygen is, aan een maatschappij van koophandel maakt dat er een onverschilligheid gebooren word voor alle militaire kennissen' (ARA I, *Collectie Van der Hoop*, inv.nr. 181). De uitbesteding van werken o.a. bij Van Imhoff, zie noot 6, en in de aanbevelingen van de militaire staatscommissie m.b.t. het ambachtskwartier van Batavia, van 24 februari 1792: ARA I, *Archief Stadhoudelijke Secretarie*, inv.nr. 1928, bijlage B.
 10. ARA I, *Archief VOC*, inv.nrs. 70 en 71, resoluties XVII van 14 oktober 1777 en 24 september 1778.
 11. ARA I, *Archief VOC* inv.nr. 339, XVII aan Batavia, 25 september 1778 par. 342.
 12. Als bij noot 7, p. 584.
 13. Dankzij Bartholomeus werd Elias in 1764 bevorderd tot kapitein: ARA I, *Archief VOC* inv.nr. 362, rekest.
 14. Zijn benoeming tot fabriek bij besluit van de gouverneur-generaal van 25 juni 1782 en bevordering tot luitenant op 7 februari 1783. Maart 1790 bevestigde de gouverneur van Ceylon dat de fabrieksfunctie van Colombo omgezet was in een militaire post: ARA II, *Collectie Verhuell*, inv.nr. 23.
 15. E.B.M. Lottmann, *Materiaal tot de geschiedenis van het ontstaan van tekenacademies en -scholen*. Typeschrift, Zeist (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) 1985. Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen in hoeverre de opkomst van de militaire ingenieurs in verband staat met de doorbraak van het neo-classicisme. Interessant is dat zowel Cornelis Jacob van de Graaff als Eduard de Witte tussen 1755 en 1760 in de leer waren bij Pierlinck in Den Bosch; ARA Krt.afd., OSK inv.nr. M.B.
 16. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 342, Generale missive d.d. 11 december 1790, par. 283.
 17. ARA I, *Collectie Alting*, inv.nr. 77. Het archief van Reimer kwam na zijn overlijden in het bezit van Alting. Reimer werkte particulier als architect voor het buitenhuis van Alting, zie: V.I. van de Wall, *Oude Hollandse buitenplaatsen te Batavia* (Deventer 1943-2) p. 17. Behalve ingenieur en architect was hij een bekwaam tekenaar, zie o.a. J. de Loos-Haaxman, *Verlaet rapport Indië. Drie eeuwen westerse schilders...* ('s-Gravenhage 1968) p. 18.
 18. G.J. Schutte, *De Nederlandse patriotten en de koloniën; een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800* (proefschrift Utrecht 1974) Hoofdstuk III.
 19. De Staatse ingenieurs werden op voordracht van Willem V, en dus op advies van Dumoulin, benoemd; ARA I, *Collectie Van Braam*, inv.nr. 28 en *Archief VOC*, inv.nr. 290, resolutie Kamer van Amsterdam 4 juli 1782.
 20. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 215, secrete resoluties XVII en Kamer Amsterdam 19 november 1783 en 29 maart 1784.
 21. ARA I, *Archief Raad van State*, inv.nr. 2201, brief van 10 november 1783.
 22. ARA I, Aanw. 1e afd. 1952 IV-2, *Collectie Van de Graaff*, brief van 9 januari 1772.
 23. ARA III, *Archief Staten van Holland*, inv.nr. 3260, resolutie Gecommitteerde Raden 25 februari 1777. Zie ook: M.D. Ozinga, Pieter de Swart, architect der Stadhoudelijke familie ..., in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 4e serie 8 (1939) 99-123, speciaal 109-114.
 24. Zie noot 18, p. 65.
 25. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 77, resolutie XVII 3 mei 1784.
 26. Dit blijkt uit een plattegrond van die tijd: ARA, krt.afd., KOLA nr. 255.
 27. Reglement van januari 1787: ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 4331, Overg. brief en papier, folio 503-509.
 28. Het is mij niet bekend of hij een verwant is van de bij Thieme-Becker genoemde Jean-Thomas Thibault (1757-1826).
 - Hij werkte als architect in Nederland voor Lodewijk Napoleon, zie M.D. Ozinga, De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland, in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 4e serie 11 (1942) 63-87.
 29. Over Thibault: H. Roy de Puy Fontaine, *Louis Michel Thibault, 1750-1815* (Cape Town 1972). Thibault is wellicht soms teveel gezien als de architect van de Kaap in die periode. Hij heeft ongetwijfeld steun gehad van Van de Graaff, gezien ook zijn aanhankelijkheidsbetuiging van 26 mei 1791: ARA, krt.afd., TOPO 15-98.
 30. C. Koeman, Nieuwe bijdragen tot de kennis van Zuid-Afrika's historische kartografie, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap*, 2e serie 69 (1952) 73-95.
 31. Vraag om algemeen plan met opgave van kosten: ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 340, missive XVII 5 november 1785, par. 307-314. Aanvraag subsidie: Idem, *Archief Staten-Generaal*, inv.nr. 1609.
 32. ARA I, *Collectie Nederburgh*, inv.nr. 157, en *Stadhoudelijke Secretarie*, inv.nr. 1235. Kaarten: Hydrografische kaart van de Tafelbaai van Duminy, topografische kaart van de Kaap en omgeving van S.W. van de Graaff e.a. en een kartografisch plan voor de werken aan de Kaap: ARA, krt.afd., TOPO, resp. nrs. 15-1, 15-70 en 15-115.
 33. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 341, XVII aan de Kaap 20 juni 1787 en 8 januari 1788.
 34. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 139, resolutie XVII 21 december 1786.
 35. Zie noot 32, *collectie Nederburgh*.
 36. ARA I, *Collectie Alting*, inv.nr. 81, Van Braam aan Alting, 25 november 1792.
 37. ARA I, *Collectie Van der Hoop*, inv.nr. 181.
 38. ARA I, *Collectie Van Braam*, inv.nr. 193, Van Braam aan Van der Hoop 28 januari 1788.
 39. Als noot 37, Van der Hoop aan Van der Spiegel en Van Teylingen, 21 oktober 1788.
 40. G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten 1737-1800*, 4 dln., (Middelburg 1874-1877) iii, 595.
 41. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 83, resolutie XVII 2 april 1788.
 42. ARA I, *Admiraliteitscolleges/Collectie Van der Hoop XXXIX*, inv.nr. 83, 1 juli 1789 Vaillant aan Van der Hoop.
 43. Als noot 32, *Collectie Nederburgh*, inv.nr. 157.
 44. ARA I, *Archief VOC* inv.nr. 342, XVII aan de Kaap, 4 januari 1791.
 45. ARA I, *Collectie Van Braam*, inv.nrs. 48 en 125, Alting aan Van Braam, 14 oktober 1785 en 25 februari 1787.
 46. ARA, krt.afd., VEL 882 (Malabar) en VEL 927 (Ceylon).
 47. ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 342, XVII aan de Kaap en Batavia, resp. 1 en 2 oktober 1790, en *Stadhoudelijke Secretarie*, inv.nr. 1922.
 48. Als noot 47, XVII aan de Kaap 4 januari 1791, par. 16.
 49. ARA II, *Archief Oost-Indisch Comité*, inv.nr. 237, 3e verslag van de Samarangse marineschool over de jaren 1790 tot 1793.
 50. ARA I, *Collectie Alting*, inv.nr. 81, Vaillant aan Alting 4 september 1791.
 51. *Oost-Indisch Plakkaatboek*, 19 juli 1805.
 52. De school had overigens al wat langer een min of meer officiële status, in tegenstelling tot wat veelal in de literatuur wordt vermeld. Zo zien we dat in 1789 de leraren van de school door de Compagnie betaald worden: ARA I, *Archief VOC*, inv.nr. 5237, landmonsterrol van 1789, folio 181 verso.

SUMMARY

Military Cartography Overseas after the set-back of 1780-82: The East.

In the East Indies it was Van Imhoff already who took important

steps in expanding and improving the technical military corps of the United East India Company (VOC). The number of gunners augmented all through the 18th century. The military and maritime schools of Batavia, Semarang and the Cape of Good Hope were part of or gradually were to be part of the administrative organisation.

For military engineers it was of importance that, from 1780 onwards, they succeeded in pushing away the "fabrieken", the chiefs of the working units. This emancipation also was to change the policy of building activities; on the basis of planning, calculation and elaborated schemes. Helped by the financially weak position of the VOC the influence of the federal army and European educated officers was growing.

The officers mentioned were in favour of a centrally directed system of defense, designed according to plan, with the help of preceding surveys. Cornelis Jacob van de Graaff and Carl Friedrich Reimer took the lead in planning cartographical operations. They also influenced military education on the Cape and in Semarang.

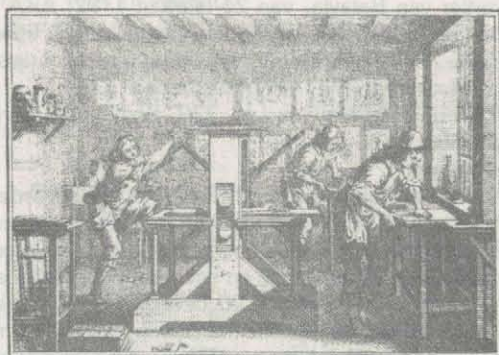
The improvement of defense in the East aimed at wasn't reached before 1795. Lack of finances, political troubles in the Republic and perhaps the traditional idea of the regents that defensive works only cost money were the cause of this. Governors may have delayed expensive fortifications with some cynical pleasure by playing off the various technicians against each other: Van de Graaff vs. Reimer and naval officers vs. army officers.

Nevertheless the surveys performed, the schools established and the starting of departments of fortifications and artillery in the author's view are indications of a more planned colonisation in the nineteenth century based on a policy designed partly by technicians and scientists: then amongst others using military surveys as an instrument to give handle to the territory and its population.

The military surveys in the Republic, the West and the East in the last 25 years of the eighteenth century show a striking concordance to their goal: wishing to control military operations and planning centrally.

□

Decoratieve grafiek Prentenrestauratie (25 jaar ervaring) Inlijsten.

Hanneke Winnubst
Tuinstraat 169
1015 PB Amsterdam
tel. 020-851689

Günter Schilder MONUMENTA CARTOGRAPHICA NEERLANDICA I

Inhoud

Inleiding	1
I. De graveursfamilie Van Deutecum	3
II. Gedrukte wandkaarten van de Zeventien Provinciën, uitgegeven in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw	38
III. De wandkaart van de Zeventien Provinciën uitgegeven door Gerard de Jode in 1566	76
a. Jacob van Deventers pionierswerk in de kartering van de Nederlandse gewesten	76
b. De Jode als uitgever van kaarten van de Nederlandse gewesten	89
c. De wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566	102
IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Willem Jansz. [Blauw], 1608 en de latere uitgaven	110
a. De editio princeps	110
b. De uitgave van 1622	111
c. Een latere uitgave	121
d. De uitgave door Joan Blauw in 1658	122
e. De ontwikkeling van kaartranden met stadsgezichten	124
f. De folio-uitgave van 1608	135
V. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Claes Jansz. Visscher, 1636	144
a. De originele editie van 1594	144
b. De editie van 1636	146
c. Een uitgave in twee bladen	162
Index	169

UITVOERING:

- Tekstdeel* (in Nederlands en Engels)
— gebonden in linnen band met goudstempel
— formaat 28½ x 40 cm
— 170 pagina's met ca. 100 illustraties.
- Map*
— Kaartdeel (6 kaarten afgedrukt op 50 bladen)
— in linnen portefeuille met goudstempel
— formaat 41 x 58 cm, creme
— 120 grams papier.

De oplage is beperkt tot 500 exemplaren.

Prijs f 275,— (tekstdeel + portefeuille).

UITGEVERIJ CANALETTO

Postbus 68
2400 AB ALPHEN AAN DEN RIJN
The Netherlands

De kaart van Westfalen van Mercators erven uit 1599

— voor Louis Loeb-Larocque bij zijn 75ste verjaardag —

De organisatie en de activiteiten van de firma Mercator in Duisburg gedurende de laatste 15 jaar van haar bestaan zijn minder goed bekend dan de literatuur vaak doet geloven.¹ De laatste werken, die Gerard Mercator (1512-1594) als wetenschappelijk kartograaf en graveur geheel alleen maakte, zijn de nieuwe uitgave van de wandkaart van Europa in 1572 en de Ptolemaeus-uitgave Keulen-Duisburg 1578. Reeds bij de voorbereiding tot de *Atlas* nam de scheppingskracht van de grote kartograaf af. In 1583 klaagde hij al over een oogkwaal, die de hulp van andere graveurs nodig maakte; hij werd geholpen door zijn kleinzoon Johannes (ca. 1562-ca. 1595) en de Keulse graveur Frans Hogenberg (ca. 1535-1590).² Zo konden de delen Frankrijk, de Nederlanden/Duitsland en Italië tussen 1585 en 1587 nog vlot verschijnen.³ Daarna trad echter een stagnatie in de uitgave en de wetenschappelijke beoefening in, waarmee zeer duidelijk aangetoond wordt dat voor het gehele project Gerard Mercator alléén verantwoordelijk was. Zijn zoons en kleinzoons waren slechts in beperkte mate in staat om in zijn voetstappen te treden. Arnold (1537-1587) was op

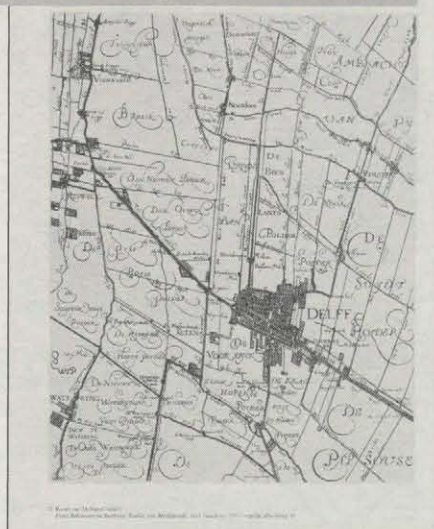
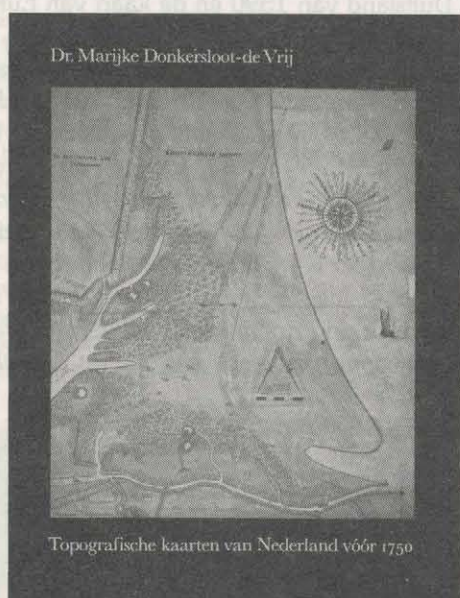
de eerste plaats een praktische landmeter en noch een geleerde noch een graveur, desondanks zal juist zijn vroege dood een zware slag voor zijn vader en diens verwachtingen geweest zijn. Bartholomeus (1540-1568) stierf eveneens te vroeg om wezenlijk mee te kunnen werken. Rumold (ca. 1545-1599), die uiteindelijk in zijn vaders firma opgenomen werd, was een geleerde boekhandelaar en geen kartograaf.⁴ Zijn beroemde wereldkaart in twee halfronden uit 1587, de grote wandkaart van Duitsland van 1590 en de kaart van Europa van de *Atlas* zijn weinig meer dan compilaties resp. verkleiningen van het werk van zijn vader. De onmiskenbare organisatorische prestatie van Rumold was zonder meer de afsluiting van de uitgave van de verzameling kaarten van Mercator in 1595 met de *Atlantis pars altera*, resp. de complete uitgave van de *Atlas sive cosmographicae meditationes*. Aan de voltooiing van dit voor zijn tijd reusachtige project werkten ook de kleinzonen - de zoons van Arnold - mee. Johannes (zie hierna) zal het grootste deel van de nog ontbrekende kaarten gegraveerd hebben; aan hem wordt ook een niet in de *Atlas* opgeno-

De kaart van Westfalen door de erven Mercator uit 1599 (Slg. Hellwig, Bonn-Bad Godesberg).

Topografische kaarten van Nederland vóór 1750

Handgetekende en gedrukte kaarten – aanwezig in
de Nederlandse rijksarchieven – toegelicht
en beschreven door dr. Marijke Donkersloot-de Vrij

Een bijdrage tot de ontsluiting van oude kaarten in Nederland. Het boek vormt een vervolg op C. Koemans *Handleiding voor de studie van topografische kaarten van Nederland, 1750-1850*, waarvan de eerste druk in 1963 bij J.B. Wolters verscheen.

Deze goed verzorgde en zeer zorgvuldig gedocumenteerde uitgave is niet alleen van belang voor de historische cartografie. Beoefenaren van verschillende andere disciplines kunnen er profijt van hebben, zoals historisch-geografen, beoefenaars van de lokale en regionale geschiedenis, de archeologie, de landschapskunde enzovoort. Voor die disciplines is de raadpleging van oude kaarten ten behoeve van historisch-topografisch onderzoek wenselijk. Met dit naslagwerk beschikt men over een instrument waarmee men in staat is topografische kaarten van Nederland van vóór 1750 meer bij dat soort onderzoek te betrekken. De uitvoerige beschrijvingen van de ca. 1000 kaarten (kaartboeken inbegrepen), geven daartoe op efficiënte wijze de mogelijkheid, ook al doordat 26 bladwijzerkaarten snel laten zien op welk gebied de beschreven kaart betrekking heeft.

In een uitvoerig repertorium is ruimschoots aandacht geschonken aan de kaartmakers en vooral landmeters. Ook in dat opzicht kunnen degenen die zich bezighouden met oude kaarten, het boek als naslagwerk gebruiken.

ISBN 90 6243 024 4

VII + 223 pagina's gebonden f 165,-

Met 46 afbeeldingen en 28 kaarten.

Verkrijgbaar bij de boekhandel
en bij de uitgevers

Wolters-Noordhoff/Forsten
Postbus 6148
9722 BR Groningen

Wolters-Noordhoff/Forsten

men kaart van het graafschap Moers uit 1591 toegeschreven. Gerard II (ca. 1563-1628) maakte de kaarten van Afrika en Azië voor de *Atlas*. Michael (ca. 1565-1614), die eigenlijk waard was, signeerde de kaart van Amerika. Al deze kaarten van de continenten zijn inhoudelijk gebaseerd op de grote wereldkaart van Mercator uit 1569.

Rumold Mercator was inmiddels begonnen om met andere uitgevers samen te werken. De eerste uitgaven van de wereldkaart in twee halfronden verscheen in 1587 als bijlage bij een in Genève gedrukte uitgave van Strabo; de relatie tussen de redacteur daarvan, Isaac Casaubon, en Rumold Mercator is nog niet opgehelderd. De erven Mercator zorgden zeer waarschijnlijk ook voor het graveren van de kaart van Griekenland, die door Georg Aca-cius Enenckel bij zijn uitgave van Thukydides (Tübingen, 1596) gevoegd werd.⁵ Deze samenwerking was alles bij elkaar genomen weinig vruchtbaar en duurde niet lang. Het was onafwendbaar dat de dood van Gerard Mercator in 1594 het eind van de kaartenuitgeverij met zich mee bracht. De neergang kon slechts vertraagd worden. Na de eerste uitgave van de gehele *Atlas* in 1595 kon Gerard II in 1602 nog een tweede onveranderde editie laten volgen. Al in 1604 werd de firma door hem en de zaakwaarnemers van de kinderen van Rumold opgeheven. De complete wetenschappelijke en technische inventaris werd in Leiden geveild. De koperplaten van de *Atlas* werden verworven door de Amsterdamse graveur Jodocus Hondius sr. (1563-1612), die de uitgave van de Mercator-Atlas voortzette en zich juist op die basis als uitgever van atlassen vestigde.

Tot op heden is het vrijwel onbekend dat de erven Mercator al in de jaren vóór de verkoop van de koperplaten met partners in Amsterdam samengewerkt hebben. Dit is aan te tonen door de enige kaart, die na de dood van Gerard Mercator door zijn opvolgers nieuw op de markt is gebracht. Zij is weliswaar in de literatuur bekend,⁶ de analyse ervan was echter niet meer mogelijk doordat het enige beschreven exemplaar verloren gegaan was. Door enige vondsten uit het nieuwe onderzoek kunnen toch enige uitspraken over dit werk gemaakt worden.⁷

In het kader van de langdurige en historische gecompliceerde onafhankelijkheidsstrijd van de Nederlanden tegen de Spaanse kroon, waarbij ook de gebieden in noordwestelijk Duitsland op verschillende manieren betrokken waren, trok de Spaanse admiraal Francisco de Mendoza in november 1598 met een leger over de Nederlanden.⁸ Ofschoon de Nederlandse troepen van prins Maurits van Nassau in stelling gingen, kwam het niet direct tot oorlogshandelingen. In plaats daarvan plunderde het verwaarloosde en ruwe soldatenvolk de gebieden rechts van de Rijn tot aan Münster en Dortmund. De ellende van de bevolking werd nog vergroot door het uitbreken van een pestepidemie. Ter gelegenheid van deze actuele gebeurtenissen brachten de erven Mercator een kaart van het gebied tussen de Rijn en de Weser op de markt.

Tabula Gaeographica (sic!) ampliſſimae ditionis Westphaliae conterminarumq. provinciarum: delineata eo, quo Admirandus Arragoniae Potentiſſimi Hispaniar. Regis Archistra: tegus, eam occupaverat,

tempore. Continenturq. haec tabella Ducatus Cliviae, Juliaci, Gel: driae, Berghe, Episcopatus Colonieſ., Monasterienſis, Paderborſ., Bremeſ., Mendeſ., Os: nabrugeſ., etc. Comitatus et Dominia Oldenborgeſ., Marchiae, Benthemiae, Tekelenburgi, Wal: dechiaie, Spiegelberg, Diepholcanus, Lemgoviae, Ravensburgi, Arnsburgi, Ridbergeſ., Borculoenſ., Lingeſ., Mursien., Stenvordiae, Schouwenbergeſ., Hoyae, Lippe etc. Orientalis item Frisia Pro: vinciaeq. Transſalana, Drenthia, Twentia descrip: Ger. Merc. Auct. Baptista a Doet. sculp.

De titel staat linksbeneden in een rolwerkcartouche. Kopergravure, formaat ca. 39,5 x 53,5 cm. Rechtsbeneden in een rolwerkcartouche twee schaalstukken, 101 mm = 10 Miliaria Germanica quorum 15 uni gradui respondent, 98 mm = 13 horas itineris (schaal ca. 1:700.000). De kaart is op het oosten georiënteerd, afgebeeld is ongeveer het gebied tussen de lijnen Langeroog-Stade (N), Hamburg-Kassel (O), Marburg-Bonn (Z) en Kampen-Nijmegen (W). Aan de boven- en onderrand van de kaart is een verdeling in breedtegraden aangebracht (secties voor elke minuut, geteld is elke 10') van 50°40' N.B.-54°10' N.B.

De kaart was ook in de handel met een titel in het Nederlands:

BEſchrijvinghe der Caerte vant wyſtrekent Lant VVeſtphalen, met zyn aenpalenden. afghetrocken ter l tijden des grooten Admirant van Aragon, Velt-Overſte des Coninx van Spaengien, daer dat in begrepen l zyn de Hertochdommen van Cleef en Ghelder, de Biſdommen van Munſter, van Collen, van Padelborn, l Bremen, Minden, Osnabrug, de Graefſchappen ende Heerlijkheden van Oldenborch, Marck, Benthem, l Tekelenburch, VValdeck, Spiegelberch, Dinſtlaken, Diepholt, Lemgou, Ravensburch, Limburch, Arsburch, l Ritburch, Lippe, Buren, Rekelinckhuysen, Steenvorde, Hoftmar, Borkenloo, Bronchorſt, Lingen, ooc t'Graef-l ſchap vandē Berge, Gullick, Meurs, Broec, Steenvoordē, Schouwenburch, Hoy, Ooſturieslant, met de Landen l van Over-Yſſel, Drent, Twent. Door Rimuldus Mar-cator (ſic.) ofgetrockē, en wordē vercoft by Cornelis Claesz.

Deze tekst is in boekdruk gedrukt op een los stuk papier, dat op de gegraveerde titel in de cartouche linksonder geplakt is.

Ingetekend zijn steden, dorpen, wateren, moerassen, hier en daar bossen en bergen, grenzen en gebiedsnamen. Actuele toevoegingen, die de aanleiding tot het uitgeven van de kaart wellicht verlangd zou kunnen hebben, bevat de kaart niet. Bovendien is het kartografisch gezien geen zelfstandige uitgave, maar een compilatie uit vier atlaskaarten van Gerard Mercator: *Brabantia, Westfalia cum Dioecesi Bremensi, Westfaliae secunda Tabula en Berghe Ducatus Marck Comitatus et Coloniensis Dioecesis*.¹⁰ Van deze voorbeelden zijn de ingetekende plaatsen, echter weinig selectief, evenals de coördinaten overgenomen.

Werkelijk veelzeggend zijn de in de beide titelvarianten

genoemde persoonsnamen. Naar aanleiding daarvan is de kaart te dateren tussen het begin van de actie van Mendoza en de dood van Rumold Mercator, dus in 1599. Als auteur, feitelijk samensteller, wordt Gerard II genoemd. Gedrukt is de kaart door Rumold (wellicht in samenwerking met Gerard II), op z'n minst een deel van de oplage is speciaal gemaakt voor de Amsterdamse kaartenhandelaar en -uitgever Cornelis Claesz. (1560-1609). Maar Cornelis Claesz. was later ook partner van Jodocus Hondius bij de eerste Amsterdamse uitgave van de Mercator-atlas in 1606 en ook bij de uitgave van de *Atlas minor* vanaf 1607. De gravure van de kaart is verzorgd door de in Haarlem wonende Baptista van Doetecum (werkzaam sedert ca. 1599, overl. 1611).¹¹ Dit kan er op wijzen dat er na de dood van Johannes in 1595 onder de erven Mercator zelf geen geschikte graveur meer voorhanden was. Het gevolg van deze aanname zou weer zijn, dat Johannes alle late kaarten van Mercator gemaakt heeft en dat zowel Rumold als Gerard II geen graveurs waren. De medewerking van Baptista van Doetecum is ook nog om een andere reden interessant. Hij heeft verschillende kaarten (Portugal, Provence, Luik) gesigeneerd, die vanaf 1606 bij de verbeterde uitgaven van de *Atlas* door Hondius gevoegd werden.¹² Mogelijk een en ander bibliografische onderzoekers van atlasen en kaarten opwekken tot de volgende opgave. Het zou zinvol zijn, zo veel mogelijk exemplaren van de *Atlas* (uitgaven Mercator 1602 en Hondius-Claesz. 1606) na te zien en de juiste samenstelling, inclusief bijgebonden bladen, vast te stellen. Wellicht zou het zo kunnen lukken iets meer licht in dit vlechtwerk van betrekkingen te brengen en de uitgavegeschiedenis van de *Atlas* tijdens de overgangsfase van Duisburg naar Amsterdam in detail op te helderen.

NOTEN

1. Indien niet anders genoemd, zijn alle gegevens over de familie overgenomen uit het standaardwerk H. Averdunk en J. Müller-Reinhard, *Gerhard Mercator und die Geographen unter seinen Nachkommen* (= Petermanns Geographische Mitteilungen, Erg. Heft 182). Gotha 1924, reprint Amsterdam 1964.
2. Averdunk, p. 118; M. van Durme, *Correspondance mercatorienne*. Amsterdam 1959, nr. 164.
3. Over de Mercator-atlas en de verschillende uitgaves: C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II. Amsterdam 1969, p. 287 e.v.

4. Over zijn werk thans P.H. Meurer, *Die Germania-Wandkarte des Rumold Mercator (Duisburg 1590)* (= Monumenta Cartographica Rhenaniae III). Bad Neustadt a.d. Saale 1985.
5. R. Oehme, Georg Acacius Enenckel, Baron von Hohe-neck, und seine Karte des alten Griechenlandes von 1596. In: *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 44 (1985), pp. 165-179.
6. Averdunk, p. 160 e.v. naar V. Hantzsch, *Die Landkartenbestände der Königlich öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (= Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft 28). Leipzig 1904, nr. 436. Hierop baseren alle latere vermeldingen van deze kaart. Ze bevond zich in een verzamelband, die in de Tweede Wereldoorlog verbrand is (vriendelijke mededeling van de Sächsischen Landesbibliothek Dresden).
7. Exemplaren bevinden zich o.a. in de verzamelingen Hellwig (Bonn) en Stopp (Mainz), evenals in de British Library (Londen), de Bibliothèque Nationale (Parijs) en de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Zie G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica I*. Alphen aan den Rijn 1986, p. 24 met noot 74 en afb. 19.
8. Het beste over dit thema (in het Duits, red.): G. Parker, *Der Aufstand der Niederlande*. München 1979. Speciaal voor het overzicht W. Kohl, *Das Zeitalter der Glaubenskämpfe (1517-1618)*. In: *Westfälische Geschichte I* (1983), p. 471 e.v. (m.n. p. 513).
9. Exemplaar in de verzameling Louis Loeb-Larocque (Parijs).
10. Koeman, vol. II, kaarten van Mercator nr. 19, 29, 30 en 31.
11. Zie Schilder, pp. 24-27.
12. Koeman, vol. II, kaarten van Mercator nr. 110, 116 en 120.

SUMMARY

The map of Westphalia by Mercator's heirs (1599).

On the occasion of the Spanish invasion of Westphalia in November 1598, a map of north-western Germany was published at Duisburg in 1599 by the successors of Gerard Mercator. In the original Latin title Gerard Mercator jun. is named as the author and Baptista van Doetecum as the engraver. In an apparently unique copy the original title is pasted over with a title in Dutch which names Rumold Mercator as the printer and Cornelis Claesz of Amsterdam as the publisher. This map of Westphalia is the only new production of the Mercator firm after Gerard's death in 1594. Its cartography is derived from some maps of the *Atlas* and it is interesting to see that after the death of Johannes Mercator (c. 1595) apparently no member of the Mercator family was capable of engraving maps. The title indicates that there existed contacts between the Mercators and Amsterdam mapsellers well before the copperplates were sold in 1604. □

Varia Cartographica

Inzendingen van deze rubriek zenden aan drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Tentoonstellingen

De Wereld volgens Blaeu - pronkstukken van 17e-eeuwse cartografie. Maritiem Museum 'Prins Hendrik', Rotterdam, nog tot 27 mei.

De Physique Existentie dezes Lands. Jan Blanken

(1755-1838), Inspecteur Generaal van de Waterstaat, Rijksmuseum Amsterdam, van 14 februari tot en met 3 mei 1987. Een gezamenlijk project van de Rijksarchiefdienst, Rijkswaterstaat en Rijksmuseum; een tentoonstelling georganiseerd in het kader van de herdenking Nederlandse en Franse revoluties. Hierin onder meer facetten van waterstaatskartografie te zien.

De wereld volgens Blaeu

Een aantal cultuur-historische aspecten van de 17e eeuwse Nederlandse kartografie.

Symposium op zaterdag 16 mei 1987 georganiseerd door het Martini Museum "Prins Hendrik" te Rotterdam.

Het symposium vindt plaats in de aula van het Museum Boymans-Van Beuningen, Mathenesserlaan 18-20 te Rotterdam. Het museum is vanaf NS-station Rotterdam Centraal te bereiken met tramlijn 5 (uitstappen halte Witte de Withstraat).

Het programma van de dag ziet er als volgt uit:

10.00 - 10.30	Ontvangst en koffie
10.30 - 10.40	Woord van welkom
10.45 - 11.15	Drs Marianne Kok 'Emancipatie van de kaart. Gebruik van kaarten als historische bron'.
11.15 - 11.45	Drs Kees Zandvliet 'Het politieke milieu van de Blaeu's'
11.45 - 12.15	Dr H.Th. van Veen 'Pieter Blaeu en zijn rol in de firma in de tweede helft van de 17e eeuw'
12.15 - 12.30	discussie
12.30 - 13.30	Lopende lunch in het museum
13.30 - 14.00	Drs Peter van der Krogt 'Globes en Blaeu'
14.00 - 14.30	Drs Frouke Wieringa 'Decoraties op wereldkaarten'
14.30 - 14.45	Discussie
Vanaf ca. 15.00	Bezoek aan de tentoonstelling De wereld volgens Blaeu in het Martini Museum 'Prins Hendrik' (het museum ligt op 15 minuten gaans van Boymans-Van Beuningen)

De kosten van deelneming aan het symposium bedragen f 25,—, voor studenten f 17,50. In deze bedragen zijn koffie, thee, lunch en toegang tot de beide musea begrepen.

Aanmelding voor het symposium kan uitsluitend geschieden door overmaking van het verschuldigde bedrag op girorekeningnummer: 322857 ten name van Mevrouw M.M. van Klink-Poolman te Schiedam, graag met de vermelding 'Blaeu-symposium'.

Onderwijspakket 'De wereld volgens Blaeu'

Ter gelegenheid van de tentoonstelling 'De wereld volgens Blaeu, pronkstukken van 17e-eeuwse cartografie' heeft de afdeling Educatie van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' een aantal uitgaves verzorgd speciaal bedoeld voor het voortgezet onderwijs. Omdat deze publikaties niet passen in de rubriek 'Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven' worden ze hier vermeld.

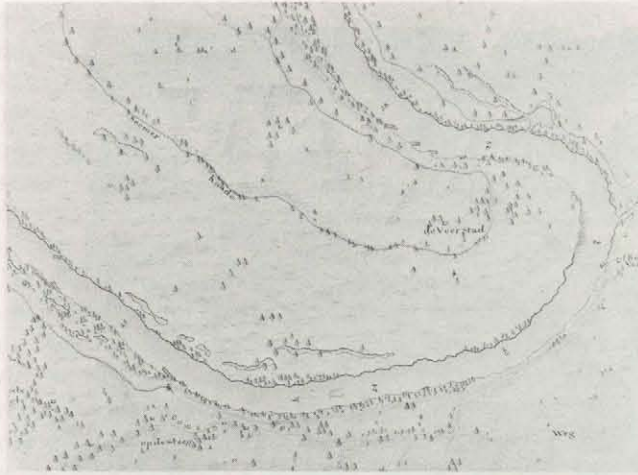
- *De familie Blaeu: beroemde kaartenmakers in de 17e eeuw.* - Rijk geïllustreerd werkboekje. In vijf korte hoofdstukken worden verschillende facetten van het werk van de familie Blaeu belicht. Een goed idee vormen de in onderdelen gesplitste oude gravures - de drukkerij van Galle en het observatorium van Brahe. De aandacht wordt zo naar de details getrokken.

- *Barre ontberingen: de overwintering op Nova Zembla.* Een stripverhaal met de platen uit het journaal van Gerrit de Veer.

- *Geschiedenis van de wereldkaart in vogelvlucht.* Werkmapje met twaalf afbeeldingen van kaarten met toelichtende tekst op de achterzijde.

- *Scriptiepakket cartografie.* Een map met o.m. samenvattingen van de werkboekjes en het werkmapje.

Een goed idee dat navolging verdient!

Detail van de kaart van de IJssel bij Middachten, 1737 (ARA, Den Haag, geniearchief OSK-Y8A)

Een opmerkelijk krantenbericht ...

In NCR/Handelsblad van 11 december 1986, het artikel *Ooibos, een vergeten oerwoud in de uiterwaarden*, schrijft F.G. de Ruiter over het onderzoek van Drs. W. Overmars (kunsthistoricus, medewerker van Staatsbosbeheer voor landschapsbouw). Overmars beweert dat de thans zeldzame zwarte populier in sterke mate deel moet hebben uitgemaakt van de oorspronkelijke begroeiing van de uiterwaarden (de gebieden bij de grote rivieren tussen zomer- en winterdijk die we nu nog slechts als grasland kennen). Onder het kopje 'Oude kaarten' is te lezen dat hij in de literatuur weliswaar geen aanduidingen in die richting heeft gevonden, maar dat oude kaarten zijn stelling bevestigen dat ook de Nederlandse uiterwaarden oorspronkelijk sterk bebost waren. Een kaart van de IJssel bij Middachten uit 1737 (Algemeen Rijksarchief, Genie-archief OSK-Y8A, zie de afbeelding) toont duidelijk een fase van aftakeling van dit bos

(door overbegrazing). Hier en daar, vooral vlak bij de oevers, zijn nog groepjes bomen over. Een kaart die dus illustratief is voor het 'derde niveau' genoemd in het artikel van C. Koeman *Oude kaarten als bron voor de geschiedwetenschap* (zie Caert Thresoor jrg. 3, 1984, nr. 2)!

Afscheid en welkom

Dit nummer van Caert-Thresoor is het laatste waaraan Kees Zandvliet zijn redactionele bijdrage verleende en het eerste waarbij Marijke Donkersloot direct betrokken is. Kees kan als redactielid van het eerste uur bestempeld worden als initiator van Caert-Thresoor, een idee, dat al vrij snel concreet werd en zelfs volwassen. We klaarden het werk in het begin nog met een driemanschap dat al snel tot een zestal uitgroeide.

Vijf volle jaargangen heeft Kees zich ingespannen voor ons blad, dat zich stevig staande heeft kunnen houden.

Omdat ook kortgeleden Ineke Kuyer afscheid moest nemen, werd de behoefte aan versterking steeds groter. We zijn er gelukkig mee dat Marijke Donkersloot, onze trouwste correspondent, bereid gevonden werd het redactie-team weer aan te vullen. Zandvliet wordt, hoe kan het anders, correspondent.

De Redactie

TE KOOP GEVRAAGD:

te koop gevraagd: landkaarten en -kaartjes van Nederland uit de periode 1798-1830.

drs. P.H. Veenland, Zuiderlingedijk 219, 4211 BG Spijk
tel. 01831-1614.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

BROECKE, Marcel P.P. van der, How rare is a map and the atlas it comes from? Facts and speculations on production and survival of Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* and its maps. In: *The Map Collector* no. 36 (September 1986), blz. 2-12.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., Oude landkaarten in de vorm van een dier. Een bijzonder voorbeeld in Noord-Holland van een gebruik dat uit de 16e eeuw dateert. De kaart van de Wormer in vogelvorm (1624). In: *Noord-Holland Magazine* 6/1 (nov./dec. 1986), blz. 105-108.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., Leiden in de tweede helft van de 16de eeuw: Unieke oude kaarten geven een beeld van de stad en omgeving. In: *Zuid-Holland: maandblad over de provincie Zuid-Holland* 3/5 (1987), blz. 113-119.

Hierin onder meer aandacht besteed aan de grote tapijtkaat in Museum 'De Lakenhal' (auteurs Joh. Liefcrinck, Joost Jansz. Lanckaert en Isaac Claesz. van Swanenburgh, 1587; in sommige literatuur ten onrechte toegeschreven aan de tapijtwever Joost Jansz. van den Bos) en de pre-kadastrale stadskarten (68 in totaal) in het gemeentearchief Leiden van Salomon Davidsz. van Dulmanhorst.

HENAR, J.O. en N.C. Bank, *Inventaris van het archief van het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland 1544-1950* (1965). Edam: Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland, 1986. 139 blz.

Bijlage I bevat het *Overzicht van kaarten, bouw- en technische tekeningen* door P.J. Wante en S. Schipper (blz. 81-136).

HEIJDEN, H.A.M. van der, *The oldest maps of the Netherlands*. An illustrated and annotated carto-bibliography of the 16th century maps of the XVII provinces. Utrecht: HES publishers, 1987. 230 blz., ill. (HES studies in the history of cartography and scientific instruments: Vol II). ISBN 90-6194-224-1. f 95,-.

LANG, Arend W., *Die 'Caerte van oostlant' des Cornelis Anthonisz. 1543*. Die älteste gedruckte Seekarte Nordeuropas und ihre Segelanweisung. Hamburg: Ernst Kabel Verlag, 1986. 167 blz. ill. + kaartbijlage. (Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums; Band 8). ISBN 3-8225-0012-7. Ca. f 90,-.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West-Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenaeer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

ANTIQUARIAAT FORUM

Oude, zeldzame boeken. Atlassen.
Oude prenten en kaarten.

Catalogi op aanvraag — Gratis zoekdienst.

FORUM

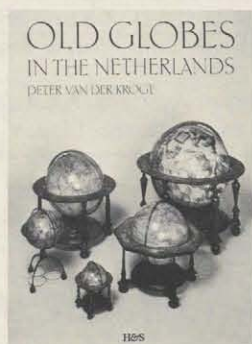

Oudegracht 206
3511 NR Utrecht
Tel. 030 - 31 69 77

H&S

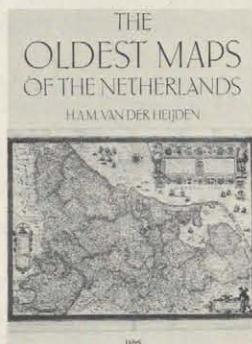
HES UITGEVERS B.V.

Postbus 129
3500 AC Utrecht.
Tel. 030 - 31 69 77

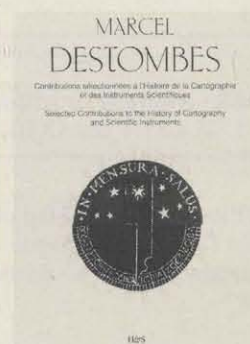

Leverbaar:

P.C.J. VAN DER KROGT.
Old Globes in the Netherlands.
A catalogue of terrestrial and
celestial globes made prior to 1850
and preserved in Dutch collections.
1984. Met 80 illustraties, waarvan
10 in kleur. Gebonden. 290 p.
f 78,—.

H.A.M. VAN DER HEIJDEN.
The oldest maps of the Netherlands.
An illustrated and annotated carto-
bibliography of the 16th century
maps of the XVII Provinces. 1987.
Gebonden. 232 p. Rijk geïllustreerd.
f 95,—.

MARCEL DESTOMBES
(1905-1983). Contributions
sélectionnées à l'histoire de la
cartographie et des instruments
scientifiques.
Selected contribution to the history
of cartography and scientific
instruments.
Red. G.G. Schilder, P.C.J. van der
Krogt en S.W.G. de Clercq. 1986.
Gebonden. ca 550 p. ca f 200,—.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus 1986-1987 gratis op aanvraag.